

EDÍCIA CIVILIZÁCIA

IVAN KAMENEC

Po stopách tragédie

Revizionisti akúkoľvek zodpovednosť vládných elit odmietajú alebo ich dokonca pokrytecky označujú za najväčších ochrancov prenasledovaných. Vrcholom cynizmu sú však ich tvrdenia, že svoj tragický osud si slovenskí Židia zapríčinili vlastne sami, lebo nenašli konštruktívny pomer k slovenskému národu a k jeho štátu.

premedia

HOLOKAUST NA SLOVENSKU

Tragédia politika, kňaza a človeka

Ivan Kamenec sa vo svojej monografii, ktorá vychádza v druhom, rozšírenom vydaní, zamerá predovšetkým na kľúčové vojnové roky, keď vyvrcholilo pnutie v ľudovej strane aj v živote Jozefa Tisu, ktorý bol vždy viac politikom než kňazom.

Radikálne krídlo využívalo a neraz i zneužívalo jeho pasivitu a „politiku menšieho zla“ na presadzovanie vlastných plánov, koncepcií i osobných ambícií. Prezidentovi však prenechávali plnú politickú zodpovednosť aj za svoje vlastné činy. Vedome či nevedome z neho začali vytvárať budúceho martýra.

Otázkou podľa autora ostáva, či si introvertný Tiso uvedomoval svoj postup na piedestál nedotknuteľnej autority, no tým aj absolútnej zodpovednosti, a vlastne politickej i ľudskej osamotenosti. Na konci svojho prezidentského obdobia nemal už vo vládnom tábore ani vážneho súpera, ani rovnocenného partnera. Bol vlastne jedinou integrujúcou osobnosťou zanikajúceho štátu.

(Premedia, 2013)

Rozhovor s dejinami

Rozhovor s dejinami odкрýva život jedného z našich najznámejších historikov Ivana Kamenca. V rozhovore s Miroslavom Michalom prevedie čitateľa chodbami Historického ústavu SAV, odhalí radosť aj strasti historikového remesla a nahliadne do zákulisia rozdvojeného dejepisectva. Životný príbeh nestora slovenskej historiografie sprevádzajú jedinečné fotky zo súkromného archívu. *(Hadart, 2019)*

IVAN KAMENEC

Po stopách tragédie

premedia

Ivan Kamenec: Po stopách tragédie

Druhé, rozšírené vydanie

Copyright © Ivan Kamenec, 1991, 2020

Slovak edition © Vydavateľstvo Premedia, 2020

ISBN 978-80-8159-188-4

Obsah

Poznámka autora k doplnenému vydaniu knihy	7
PRVÁ KAPITOLA: POKUS O ZARADENIE	13
DRUHÁ KAPITOLA: HLADANIE VINNÍKOV A OBETÍ	27
<i>Obranné akcie židovských organizácií</i>	28
<i>Prvý, nečakane tvrdý úder</i>	31
<i>Projekty autonómnej vlády na riešenie židovskej otázky</i>	37
<i>Prvé protizidovské opatrenia vo verejnom živote</i>	44
TRETIA KAPITOLA: RECEPTY NA BOHATNUTIE	57
<i>Prvé právne normy a ich praktický dosah</i>	57
<i>Dobrovoľná emigrácia</i>	60
<i>Začiatky arizačného procesu</i>	64
<i>Zákon o pozemkovej reforme a prvý arizačný zákon</i>	71
<i>Eskalácia protizidovskej politiky a jej miesto vo vnútorných zápasoch režimu</i>	79
ŠTVRTÁ KAPITOLA: PRIJATIE NACISTICKÉHO VZORU	93
<i>Nový kurz v riešení židovskej otázky a prijatie splnomocňovacieho zákona</i>	94
<i>Nová organizácia riešenia židovskej otázky</i>	103
<i>Druhá etapa arizácie</i>	108
<i>Otvorený útok na občianske práva židovských osôb</i>	126
PIATA KAPITOLA: NA CESTE K VYVRCHOLENIU TRAGÉDIE	139
<i>Uplatňovanie zásad Židovského kódexu v praxi</i>	139
<i>Pokus o getizáciu židovského obyvateľstva</i>	144
<i>Prípravy na deportácie a pokusy o ich zamedzenie</i>	151

<i>Deportácie – ich priebeh, spôsoby a prekážky</i>	167
<i>Ústavný zákon o vystahovaní Židov a jeho dôsledky</i>	181
<i>Posledné delenie koristi</i>	191
<i>Politický pád A. Morávka</i>	200
ŠIESTA KAPITOLA: V SLEPEJ ULIČKE	211
<i>Pokusy o revíziu arizačného procesu a čiastočnú novelizáciu protižidovského zákonodarstva</i>	211
<i>Neúspešné pokusy o obnovenie deportácií</i>	223
<i>Oživovanie protižidovskej diskriminácie</i>	240
<i>Posledné aktivity Ústredne Židov</i>	244
<i>Židovské pracovné tábory a strediská</i>	249
<i>Formy a ciele rezistencie slovenských Židov a podmienky ich realizácie</i>	259
SIEDMA KAPITOLA: POSLEDNÉ DEJSTVO TRAGÉDIE	275
Záver	289
Menný register	292

Poznámka autora k doplnenému vydaniu knihy

Niekedy majú aj knihy svoje osobitné a zvláštne osudy. Tie sú zvyčajne kuriózne, protirečivé, a vari aj preto zaujímavé. Príčinou daného javu spravidla nie je odborná či umelecká hodnota textu, resp. ohlas, aký vzbudil v čitateľskej verejnosti, ale predovšetkým vonkajšie spoločenské, no aj politické okolnosti vzniku knihy. Podobné peripetie sprevádzali aj túto publikáciu, ktorá sa po takmer troch desaťročiach znova uchádza o pozornosť čitateľa.

Text knihy sa zrodil už pred päťdesiatimi rokmi. Tento veľký časový posun medzi jeho vznikom a prvým uverejnením publikácie (až v roku 1991) predstavuje pre každú odbornú dejepisnú prácu prinajmenšom istú mieru rizika. Rukopis publikácie som koncipoval ako svoju dizertačnú prácu na prelome šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov minulého storočia na pôde Historického ústavu Slovenskej akadémie vied v relatívne prajných podmienkach. V slovenskej spoločnosti a najmä v oblasti humanitných vied totiž vtedy ešte doznievali nádejné výsledky dosiahnuté v druhej polovici šesťdesiatych rokov. Vtedy sa v historiografii opatrne, ale stále viditeľnejšie prekonávali umelo postavené ideologické limity a prekážky, odkrývali sa viaceré, predtým tabuizované témy výskumu. Medzi ne nesporne patrila aj problematika holokaustu na Slovensku, ktorá bola vedome či nevedome v odbornom dejepisnom bádani obchádzaná. V súčasnosti sa to už síce nedeje, práve naopak, ale daná téma dodnes veľmi citlivo rezonuje vo vedomí slovenskej spoločnosti a vyvoláva kontroverzné, diametrálne rozdielne, viac emotívne, než racionálne reakcie.

Takzvaná normalizácia, teda tvrdé ideologické reglementovanie výskumnej práce historikov, sa začiatkom sedemdesiatych rokov iba začínala, hoci pribúdalo jej varovných signálov. Môj školiteľ dizertácie, kolega Ľubomír Lipták, ktorému veľmi vďačím za odborné vedenie, musel z politických dôvodov z Historického ústavu odísť. V decembri roku 1971 som dizertáciu

obhajoval a obaja starostlivo vybraní oponenti (Ľudovít Holotík a Viliam Plevza) jednoznačne odporúčali, aby sa rukopis publikoval vo forme knižnej monografie, hoci si boli vedomí, že v nastupujúcej vnútroproletárskej atmosfére ide o veľmi citlivú tému. Bol som naivne presvedčený, že sa to v dohľadnom čase a bez problémov zrealizuje. O rukopis dizertácie prejavili serióznym záujmom dve vydavateľstvá – jedno na Slovensku a druhé v Prahe. V tej dobe však knihy nevychádzali tak rýchlo a pohotovo ako dnes a čas, žiaľ, hral proti tomuto zámeru. Rukopis sa nestihol dostať do „výroby“, príslušné nadriadené orgány, teda „ideopolícia“, nedali súhlas na vydanie publikácie. Prirodzene, že dôvody sa nikdy neuviedli, no zamietli ho predovšetkým pre mimoodborné príčiny. Nebolo vraj žiadúce zaoberať sa tzv. negatívnymi témami zo štátnych a národných dejín. Rozhodujúcu úlohu tu však asi zohral vtedajší ostrý ideologický a politický boj namierený proti medzinárodnému i domácejmu sionizmu. Pravdaže, tu bola aj „nadpráca“, t.j. paušálne označenie samotnej dizertácie za nemarxistickú. V tejto súvislosti chcem poukázať na jeden tragikomický paradox: začiatkom deväťdesiatych rokov minulého storočia, keď sa práca konečne dočkala publikácie, ju niektorí (ideologickí) kritici, hlavne z radov exilových autorov a ich domácich epigónov, označili za typický produkt slovenskej marxistickej historiografie poznačený protislovenskými, čechoslovakistickými alebo sionistickými tendenciami.

V záujme korektnosti však treba konštatovať aj skutočnosť, že sa mi v nepriaznivom „normalizačnom“ období podarilo legálne publikovať v domácich a ojedinele aj v zahraničných odborných časopisoch niekoľko štúdií týkajúcich sa danej problematiky, hoci niekedy bolo treba ich názvy trochu zašifrovať (napr. arizačný proces bol prezentovaný ako hospodárska politika slovenskej buržoázie v rokoch 1939 – 1945; perzekučné opatrenia proti židovským občanom ako rasová politika ľudáckeho režimu, atď.). Mimochodom, v tom čase mi Juraj Špitzer navrhol, že sprostredkuje prenesenie môjho rukopisu do zahraničia, kde by mohol byť publikovaný. Túto lákavú ponuku som však zo strachu odmietol – alibisticky si to sám pred sebou odôvodňujúc, že text mojej dizertácie je určený v prvom rade pre domáceho, slovenského čitateľa. Nebol som teda žiadny hrdina a moja práca nevyšla ani v domácom samizdate. Jej rukopis, ktorý bol uložený v piatich exemplároch na rôznych miestach, však prečítali desiatky záujemcov, zďaleka nielen spomedzi historikov. Pár mesiacov pred novembrom 1989 som sa na moje veľké a obavami doprevádzané prekvapenie dozvedel, že niekto text dizertácie tajne okopíroval a bez môjho dovolenia a vedomia prepašoval do zahraničia. Nasledujúce, rýchlo sa valiace uda-

losti však už celú situáciu okolo vydania knihy dramaticky zmenili. Hneď začiatkom roka 1990 mi niekoľko slovenských vydavateľstiev ponúklo, že ju vydajú. Rozhodol som sa pre vydavateľstvo Archa, v ktorom potom v roku 1991 kniha vyšla.

Približne odvtedy začal v slovenskom dejepisectve i v publicistike prudko vzrastať záujem o tematiku holokaustu, antisemitizmu a o dejiny židovskej komunity vôbec. Tento trend sa prejavil množstvom prínosných individuálnych i kolektívnych monografií, zborníkov, esejí, štúdií a pramenných edícií, ktoré sú z odborného aspektu porovnateľné s európskou historiografiou týkajúcou sa danej problematiky. Spomedzi mnohých autorov, ktorí sa prednostne alebo aspoň v rámci širšie vymedzeného výskumu zaoberajú témou holokaustu na Slovensku, treba upozorniť na práce E. Nižňanského, K. Hradskej, J. Hlavinku, L. Hallona, P. Salnera, M. Vrzgulovej, P. Baku, M. Fiamovej, E. Slnekovej, Z. Zudovej-Leškovej, S. Mičeva, H. Kubátovej, M. Hrabovského, T. Gábriša, M. Lônčikovej, M. Szabóa. Tento zoznam však zďaleka nie je kompletný. Okrem toho bolo v priebehu posledných dvadsiatich rokov publikovaných viacero memoárových prác z pera osôb, ktoré prežili holokaust, a vzniklo aj niekoľko monografií regionálneho charakteru, ktoré opisujú dejiny židovskej komunity (nielen v čase druhej svetovej vojny) v jednotlivých slovenských mestách a obciach. Treba ešte upozorniť, že v minulých rokoch vyšli na Slovensku viaceré monografie, odborné štúdie a články izraelsko-slovenských autorov L. Rotkirchenovej, G. Fatranovej, J. A. Jelinka a R. Y. Büchlera, ktoré sa týkajú tejto témy.

Vzhľadom na vyššie uvedené fakty som si veľmi dobre vedomý, že práce spomínaných i ďalších autorov spracúvajú problematiku holokaustu na Slovensku do väčšej hĺbky a šírky, než som to robil ja pred takmer päťdesiatimi rokmi. Nové práce sa opierajú o dôkladný výskum domácich i zahraničných prameňov, nejdú už iba „po stopách tragédie“, ale túto tragédiu detailne a z mnohých pohľadov rekonštruujú, dopĺňajú množstvom dovtedy nepoznaných faktov a súvislostí. Pravdaže, toto konštatovanie sa netýka iba odborného výskumu problematiky holokaustu, lebo po roku 1989 sa veľmi dynamicky rozvíjal aj historický výskum dejín Slovenska, zaoberajúci sa problematikou rokov 1938 – 1945. Je to úplne prirodzený vývoj v každej oblasti vedeckého bádania. Napriek tomu sa (neskromne) domnievam, že publikácia *Po stopách tragédie*, ktorá vyšla v roku v roku 2007 aj v anglickej jazykovej verzii, je ešte aj dnes po odbornej stránke prínosná a spoločensky aktuálna. Vari to súvisí aj s faktom, že za ostatných tridsať rokov sa na Slovensku publikovali aj texty, ktoré možno z aspektu ich obsahového zamerania zaradiť do takzvanej revizionistickej literatúry

o holokauste. Ich autori síce nepopierajú prenasledovanie a vyvražďovanie židovského obyvateľstva, ale pod rúškom naivných či primitívnych špekulácii a vysvetlení tvrdia, že na Slovensku vlastne holokaust ani nebol. Zodpovednosť za tragédiu slovenských Židov jednoznačne presúvajú na nátlak nacistického Nemecka, resp. na prihorlivú činnosťou niektorých domácich radikálov, ktorí to však s národom mysleli dobre a nechali sa Nemcami oklamať. Akúkoľvek zodpovednosť najvyšších slovenských vládných politických elít odmietajú alebo ich dokonca pokrytecky označujú za najväčších ochrancov prenasledovaných osôb. Vrcholom cynizmu sú však ich tvrdenia, že svoj tragický osud si slovenskí Židia zapríčinili vlastne sami, lebo nenašli konštruktívny pomer k slovenskému národu a k jeho štátu. Táto rovina polemík, ktorá nachádza ohlas aj v niektorých skupinách slovenskej verejnosti, sa však netýka iba odborných diskusií, ale predovšetkým schopnosti či neschopnosti kritickej sebareflexie vlastných národných, resp. štátnych dejín.

Nové vydanie monografie *Po stopách tragédie* je doplnené o podkapitulu, ktorá sa stručne zaoberá špecifickými príčinami, podmienkami, cieľmi a formami rezistentných postojov židovskej komunity voči dôsledkom antisemitskej politiky ľudáckej vlády. Tento odpor sa sústredil, hlavne spočiatku, predovšetkým do roviny charitatívnej, obrannej, až v druhom rade do aktívneho ozbrojeného odboja, do ktorého viditeľne prerástol až počas Slovenského národného povstania. Napokon, táto stránka tematiky židovského holokaustu je po faktografickej stránke viac alebo menej podrobne rekonštruovaná v prácach J. Jablonického, J. Špitzera, A. Nira, L. Lipschera a v ďalších, zväčša memoárových publikáciách.

V terajšej verzii diela (ak ho porovnam s vydaním z roku 1991) som nerobil žiadne podstatnejšie zmeny. Iba som v ňom opravil niektoré faktografické, chronologické a terminologické nepresnosti, ktoré sa vyskytli v jeho prvom vydaní a ktoré boli korigované v neskorších dielach iných autorov. V poznámkovom aparáte odvolávajúcom sa na číslo kartónov jednotlivých fondov v Slovenskom národnom archíve môže pozornejší čitateľ niekde nájsť drobné nepresnosti. Ide hlavne o fond Krajinského úradu, ktorý bol v archíve nanovo spracovaný, doplnený a preto došlo aj k prečíslovaniu kartónov.

Bratislava, september 2020

Nech je to pre historika akokoľvek desivé, písať dejiny je jeho povinnosťou a túto povinnosť musí splniť. Nie je nenávratnejšieho prepadliska, ako vypovedať pravdu; kto sa do toho prepadliska odváži, musí dôjsť až na dno. Je to nevyhnutné.

Victor Hugo

LEO KOHÚT: TU BOLA KEDYSI ULICA

Otec bol obchodným zástupcom: Ponúkal kaviarňam a bratislavským maloobchodníkom s miešaným tovarom zrnkovú kávu. Zastupoval firmu veľkoobchodníka pána Neumanna, ale nezhodol sa s ním. Potom sa rodičia rozhodli pre samostatné podnikanie. Na trhu uprostred mesta si otvorili stánok, kde predávali chlieb a pečivo. Po biednych rokoch dopadol na rodičov lúč priemerného blahobytu. Otec dostal miesto kostolníka v tretej najväčšej bratislavskej synagóge.

V našej rodine sa takmer nepolitizovalo, iba otec kedy-tedy niečo utrúsil. Tak pri pohľade na zástavy vyvesené pri príležitosti 28. októbra, teda vzniku ČSR, len tak mimochodom poznamenal: „Každá zástava je pokropená židovskou krvou.“ Ani neviem, ktorej strane dal pri voľbách svoj hlas. Akiste hlasoval za nejakú bezvýznamnú stranu, ktorá sa vynorila krátko pred voľbami a aktuálnymi, ale neuskutočiteľnými heslami zapôsobila na túžby nerozhodných voličov.

PRVÁ KAPITOLA:

POKUS O ZARADENIE

Problematika židovských občanov, ktorí žili v rokoch 1938 – 1945 na území autonómneho Slovenska, resp. Slovenskej republiky, je stále neobyčajne živá, a najmä citlivá. Permanentne rezonuje vo vedomí slovenskej spoločnosti, kde sa rôzne, neraz protirečivo vykladá a vysvetľuje. Navyše sa o nej málo vie, málo sa o nej otvorene, bez zaujatosti, ale kvalifikovane diskutuje. Realie a racionálny prístup sa často nahrádzajú emóciami, a najmä osobnými spomienkami. Domáca slovenská historiografia sa týmto problémom zaoberala skôr sporadicky, okrajovo a povrchno, čo bolo azda zapríčinené komplikovanými vzťahmi medzi slovenským a židovským obyvateľstvom, ako sa ony vyvíjali už od polovice minulého storočia.

Okrem toho, tzv. riešenie židovskej otázky na Slovensku v čase druhej svetovej vojny skončilo fyzickou likvidáciou viac ako 70 000 ľudí. Táto skutočnosť pridáva tak k celej problematike, ktorú možno skúmať z hľadiska hospodársko-sociálneho, nacionálneho, politického, či náboženského, aj aspekt morálno-etický, ktorý nepriamo núti historika písať, akoby na neho hľadeli zavraždené i zachránené obete genocídy. Od tragédie uplynulo už takmer polstoročie, no jej citlivé jazvy sa ešte zďaleka nezacelili. Historik musí tento fakt rešpektovať, no nemôže ho povýšiť na vrcholné kritérium svojho prístupu k skúmanej problematike a jej interpretácie. Nemožno však na druhej strane preceňovať ani napäté slovensko-židovské vzťahy i konflikty od 19. storočia a hľadať v nich korene i príčiny tragického osudu slovenských Židov.

Rekonštrukcia problematiky židovského obyvateľstva na Slovensku v čase druhej svetovej vojny nie je možná bez stručného načrtnutia miesta, postavenia a úlohy židovských občanov v slovenskom hospodárskom, sociálnom, politickom, nacionálnom i náboženskom živote pred rokom 1938. V krátkom schematickom náčrte sa však nedá vyhnúť určitej miere zovšeobecnenia a zjednodušenia.

Židovská otázka v podobe problému dotýkajúceho sa takmer všetkých oblastí verejného života a čakajúca na nejaký spôsob riešenia sa vo svojej modernej podobe objavila na Slovensku približne v poslednej tretine minulého storočia. Prejavovala sa v hospodárskych, sociálnych a náboženských vzťahoch. Zvlášť naliehavo vystupovala v nacionálnej rovine. Židovský problém na Slovensku mal korene jednak vo všeobecnej spoločenskej izolácii židovských občanov v stredoveku, jednak spočíval v špecifickom vývoji Uhorska v druhej polovici 19. storočia – najmä vzhľadom na jeho vnútornú národnostnú politiku.

Je všeobecne známou skutočnosťou, že v období feudalizmu boli židovskí obyvatelia v dôsledku jestvujúcich náboženských predsudkov nerovnoprávnymi členmi spoločnosti, vylúčení z výrobnjej sféry ekonomického života. To prinútilo Židov utiahnuť sa do obchodnej a peňažnej oblasti, v ktorej napriek všetkým obmedzeniam dosiahli postupne pozoruhodné úspechy podmienené faktom, že práve obchod a peňažníctvo boli čoraz dôležitejšou zložkou všeobecného rozvoja hospodárskeho života nerešpektujúceho hranice stredovekého geta. Všeobecná diskriminácia však zatlačala židovských obyvateľov do vnútornej izolácie, ktorej temer nepriepustnú priehradu vytváralo náboženstvo. Židovské náboženstvo totiž nebolo len vecou konfesie, ale aj záväzným spoločenským kódexom platným pre každého člena židovskej pospolitosti. Náboženstvo bolo jediným, no o to silnejším putom, ktoré Židov navzájom spájalo. O židovskom národe, v čase tzv. druhej židovskej diaspóry, nie je možné hovoriť – pri najmenšom do vzniku moderného židovského nacionalizmu – sionizmu, na konci 19. storočia. Inak sionizmus medzi široké židovské masy prenikal spočiatku veľmi málo a pomaly. Myslím, že tvrdenia niektorých autorov o kontinuite židovského národa od staroveku až po dnešok sa opierajú o konfesijné kritériá a vychádzajú skôr z aktuálnych nacionálno-politických potrieb než z historickej skutočnosti.

V polovici 19. storočia žilo v Uhorsku 241 000 Židov, hoci na začiatku 18. storočia ich bolo len okolo 12 000.¹ Tento vzrast nebol spôsobený iba prirodzenou populáciou, ale najmä hromadnou imigráciou židovského živlu z Ruska a Poľska. Židovskí obyvatelia sa prisťahovávali s tichým súhlasom uhorskej šľachty, ktorá využívala časť židovských prišielcov pre svoje hospodárske potreby – najmä v obchodnej a finančnej oblasti. Židia sa stali neodmysliteľnou súčasťou hospodárskeho života, no ako občania boli v nerovnoprávnom postavení. Boli iba trpení a príležitostne vystavení otvorenej perzekúcii. Jej najbežnejším prejavom boli pogromy – organizované a usmerňované aj predstaviteľmi šľachty, ktorá tak

chcela jednak ventilovať jestvujúce sociálne napätie, jednak regulovať rast hospodárskeho vplyvu Židov. Pokusy o čiastočné zrovnoprávnenie židovských obyvateľov ostávali viac na papieri, prípadne priniesli menšie, časovo i teritoriálne obmedzené výsledky.

Základný obrat v tomto smere nastal po rakúsko-maďarskom vyrovaní roku 1867, keď sa Židia formálne stávajú úplne rovnoprávnymi občanmi štátu. To je začiatok aj kvalitatívne nových, veľmi komplikovaných vzťahov medzi židovskými obyvateľmi a príslušníkmi jednotlivých národov Uhorska. Zákon o emancipácii Židov schválil uhorský snem ešte roku 1867. Nemožno ho hodnotiť ako nejaký jednoznačný prejav demokratického, či semitifilského cítenia poslancov uhorského snemu a vlády. Bol skôr výsledkom pochopenia objektívnych potrieb vyplývajúcich z hospodárskeho vývoja krajiny. Ak sa malo v Uhorsku začať budovať moderné kapitalistické hospodárstvo, vláda musela počítať v prvom rade s finančnými a obchodnými kruhmi, kde hrali už nezastupiteľnú úlohu židovskí občania nielen svojim početným zastúpením, ale i mimoriadnou zbehlou vypestovanou stáročnou vnútenou tradíciou. Židovskí finančníci mali v tom čase už vplyvné obchodné spojenia aj v zahraničí – najmä v Nemecku a v západnej Európe. V takejto situácii nebolo možné rešpektovať prežitú, v západoeurópskych krajinách už nejestvujúcu, diskriminačné obmedzenia židovských obyvateľov.

Pri emancipačnom zákone treba upozorniť, že židovstvo sa v ňom chápalo nie ako národ či národnosť, ale ako špecifická skupina ľudí, ktorej integrujúcou bázou bol náboženský pôvod a z neho vyplývajúce jazykové, psychické, zvykové, kultúrne, resp. iné spoločenské znaky. Uvedenú skutočnosť si treba uvedomiť preto, lebo roku 1868 bol schválený známy národnostný zákon, ktorý, odhliadnuc od toho, že sa v praxi nikdy nerealizoval, uznával iba fiktívny uhorský národ a národnostiam priznával len obmedzené jazykové a kultúrne práva. Vytvorila sa tak paradoxná situácia – zatiaľ čo nemaďarské národy v Uhorsku boli vo svojich základných právach brutálne potláčané, židovské obyvateľstvo, nepožadujúce vlastnú nacionálnu emancipáciu, sa mohlo nielen hospodársky, ale aj všestranne politicky a kultúrne rozvíjať. Časť jeho ekonomicky vplyvných príslušníkov sa stávala v rukách vládnucich maďarských špičiek nástrojom, i keď azda nevedomým, šovinistickej odnárodňovacej politiky i hospodárskeho útlaku voči nemaďarským národnostiam v Uhorsku.

Rozvoj kapitalizmu v Uhorsku otvoril emancipovanému židovskému obyvateľstvu cestu k plnému uplatneniu sa nielen v bankovníctve a obchode, ale aj v priemyselnej a poľnohospodárskej výrobe, v remeslách.

Židia dosiahli v liberálnych podmienkach rozvoja ekonomiky nesporné úspechy. Preukázali schopnosť budovať moderný hospodársky systém a výdatne pomohli Uhorsku zapojiť sa do medzinárodnej kapitalistickej siete. Vo veľkom počte sa uplatnili aj v slobodných povolaniach – najmä ako advokáti, lekári, lekárnici, veterinári, žurnalisti, no aj v umeleckej oblasti. Pre široké vrstvy obyvateľstva sa stali židovskí árendátori, kupci, advokáti, dedinskí krčmári a obchodníci najbližšími predstaviteľmi panskej, vykorisťovateľskej triedy, v ktorej videli jediný a hlavný zdroj svojho zlého sociálneho postavenia. Navyše, v takejto úlohe predstavovali židovstvo ako celok viacerí doboví politickí ideológovia a agitátori.

Je prirodzené, že aj židovská komunita bola vnútorne sociálne diferencovaná. V grafickom znázornení sociálna štruktúra židovstva predstavovala akési dva ihlany, obrátené k sebe základňami. To znamená, že najpočetnejšou vrstvou židovského obyvateľstva boli obchodníci a remeselníci (rýchlo sa pauperizujúci), stredné vrstvy a zástupcovia slobodných povolání. Túto atypickosť sociálneho zloženia si neskôr uvedomovali aj niektorí reprezentanti slovenského židovstva, ktorí hľadali východisko v národnom prebudení Židov a v založení si samostatného štátu v Palestíne: „My, slovenskí Židia, máme veľkú tradíciu. Sme súčasťou národa, ktorý prežitá feudálna spoločnosť vyniesla na povrch ako exponentov finančného sveta. Smutný následok toho bol a je, že naše široké vrstvy stali sa často objektom nelúbovosti prameniacej z toho, že boli sme typmi nezapadajúcimi harmonicky do štruktúry národa, s ktorým sme žili.“²

Veľmi zložitou a nesmierne citlivou stránkou slovensko-židovských vzťahov bola otázka nacionálna. Spomenul som už, že židovské obyvateľstvo nemožno klasifikovať v Uhorsku ako samostatnú národnosť – tým viac, že samo nacionálne (v modernom zmysle slova) necítilo a jeho jediným „národnostným“ putom bolo náboženstvo. Zrovnoprávnenie židovského obyvateľstva v Uhorsku bolo nepriamo podmienené aj procesom nacionálnej asimilácie s národmi, medzi ktorými žilo. Uvedený proces bol v tej dobe už bežný medzi židovským obyvateľstvom západnej Európy. Židia bývajúcí na Slovensku mali možnosť asimilovať buď s vládnuceim národom maďarským, z čoho plynuli pre nich i pre príslušníkov iných národností nesporné výhody na poli hospodárskeho a spoločensko-politického uplatnenia, alebo sa postupne zblížovať a nakoniec asimilovať so slovenským národom, ktorý však sám v tom čase bojoval nerovný zápas s oficiálnou maďarskou politikou o uznanie vlastnej nacionálnej svojbytnosti.

Drvivá väčšina tej časti Židov, ktorí na Slovensku podľahli asimilačným tlakom, sa pomad'arčila po jazykovej i nacionálnej stránke. Tento jav ne-

možno jednoducho vysvetľovať akýmsi apriórnym nepriateľstvom Židov voči Slovákom a ich národným snahám. Nemožno to chápať iba ako výraz konjunkturálnej hospodárskej, resp. politickej kalkulácie, hoci uvedený aspekt treba vziať rozhodne do úvahy – no nielen u Židov. Veď, napr. koľko slovenských obyvateľov – dokonca aj spomedzi poprevratových verejných činiteľov – v záujme udržania si svojich hospodárskych, či spoločenských pozícií, často aj holého zamestnania, podľahlo odnárodňovacím promaďarským snahám?! U židovských obyvateľov, ktorí len nedávno získali zákonom garantovanú občiansku rovnoprávnosť, a ešte dlho cítili okolo seba spoločenské a duchovné hranice stredovekého geta, je vcelku pochopiteľné, že nechceli opäť niest' nevďačný osud nacionálne, hospodársky a spoločensky všestranne gniaveného národa. Treba ešte upozorniť, že maďarská politická reprezentácia už od čias L. Kossutha jednoznačne podmieňovala možnosť občianskeho zrovnoprávnenia Židov v Uhorsku ich bezpodmienečnou asimiláciou s maďarským národom.

Fakt, že Židia na Slovensku sa v čase existencie Uhorska poslovenčili vo veľmi skromnej miere, má ešte jednu vážnu príčinu: v slovenskom prostredí nebolo v danom čase pre tento proces dost' objektívnych predpokladov, lebo „asimilácia ako úkaz sociologický je možná iba tam, kde možno hovoriť o plnotvornom národnom živote asimilujúceho národa“.³ A slovenský národ vtedy sa sám nemohol plne rozvíjať, ale sa musel úporne brániť odnárodňovacím tlakom.

Okrem toho, značná časť židovského obyvateľstva, prísneho náboženského ortodoxného smeru, usadená najmä na východnom Slovensku, bola imúnna voči akýmkoľvek národnostným i jazykovým asimilačným snahám. Neskôr sa dokonca odmietavo postavila aj voči ideám židovského nacionalizmu-sionizmu.

Začínajúce sa slovensko-židovské diferencie na hospodárskom i národnostnom poli sa na počiatku 70-tych rokov minulého storočia pokúsili riešiť niektorí poprední predstavitelia slovenského politického a kultúrneho života – V. Paulíny-Tóth a F. V. Sasinek. Obracali sa s verejnými výzvami na židovských obyvateľov na Slovensku a vyzývali ich k aktívnej podpore slovenských národnopolitických, hospodárskych a kultúrnych snáh.⁴ F. V. Sasinek sa obracal na mladú židovskú generáciu, aby sa nebránila asimilácii so slovenským živlom a neizolovala sa od neho, lebo to „je hlupstvo a nebezpečie“. Sasinek i Paulíny-Tóth na jednej strane otvorene kritizujú vlašnosť židovských spoluobčanov k slovenským záujmom, no na druhej strane vysoko vyzdvihujú konkrétne prípady, keď sa Židia zapojili do slovenských akcií, a tých Židov, „ktorí sú našej veci oddaní“. V. Paulíny-Tóth vo

svojich otvorených listoch oslovuje Židov „bratia“, nabáda ich k zblíženiu so slovenským národom, aby dali svoje intelektuálne schopnosti i hospodárske prostriedky v prospech slovenských národných a politických potrieb. Výzvy však mali, práve v dôsledku už spomínaných podmienok, nepatrný ohlas na židovskej strane. Je príznačné, že najviac porozumenie pre slovenskú vec prejavili židovskí obyvatelia z Turčianskeho Sv. Martina a z okolia, ktorí boli najcitelnejšie ovplyvnení tamojším aktívnym slovenským prostredím. Dokonca aj medzi prvými podporovateľmi Matice slovenskej bolo pár miestnych židovských občanov – to zrejme podnietilo V. Paulínyho-Tótha k napísaniu Listov k Židom. Drvivá väčšina židovského obyvateľstva však ostala až do roku 1918 k slovenským snahám úplne indiferentná, niekedy pod vplyvom maďarizácie až nepriateľská.

Zo všetkých týchto skutočností sa začal na Slovensku vytvárať židovský problém, s ktorým sa bolo treba tak či onak vyrovnat'. Vo všetkých vrstvách slovenskej spoločnosti sa vyvinul vedomý či podvedomý antisemitizmus hospodársko-obranného charakteru, so silným nacionálnym protimaďarským akcentom. Pretrvávali tu aj prejavy náboženského antisemitizmu. Už desať rokov po veľmi demokraticky a priateľsky ladených výzvach V. Paulínyho-Tótha a F. V. Sasinka k Židom iný popredný slovenský politik S. Hurban-Vajanský roztrpčene obvinil celé slovenské židovstvo z mravného a hmotného zbedačovania i z úpadku slovenského ľudu. S. H. Vajanský nazval Židov „vraždobnou rasou vedúcou hrozný boj proti všetkému, čo nenáleží k nej“.⁵ Toto Vajanského nesporne zjednodušujúce hodnotenie, akceptujúce princíp kolektívnej viny a zodpovednosti, sa stalo nadhlo akýmsi oficiálnym stanoviskom k slovensko-židovským vzťahom, čo bolo asi spôsobené aj nespornou autoritou Vajanského osobnosti v slovenskom verejnom živote.

Dokonca aj profesor T. G. Masaryk, neskorší prezident Československej republiky, nabádal roku 1897 svojich slovenských ideových stúpcov z radov hlasistov, aby v hospodárskych zápasoch na Slovensku využívali aj protižidovské nálady, lebo „antisemitizmus, ktorý je zahrotený proti úžere a oporám maďarského liberalizmu, je na Slovensku oprávnený“.⁶ Mimochodom, T. G. Masaryk vyslovil tieto myšlienky krátko predtým, než sa celou váhou svojej vedeckej i osobnej autority angažoval v tzv. Hilsnerovej afére, bojujúci proti stupídnej protižidovskej povere o rituálnej vražde, za čo bol vulgárne osočovaný časťou študentstva, verejnosti i dobovej tlače. Pri týchto útokoch bol antisemitizmus zaodetý do boja za údajné práva českého národa. Táto schéma sa veľakrát použila aj v slovenských politických pomeroch.

Po vzniku Československej republiky sa preniesli komplikované slovensko-židovské vzťahy do nových politických pomerov. Značne konzervatívne,

takmer úplne pomadařčené a vo svojej konfesionalnej uzavretosti ešte stále izolované židovstvo, spočiatku pomerne ťažko nachádzalo pozitívny vzťah k novému štátu. Židovská pospolitosť sa všeobecne s veľkou nedôverou pozerala na každý prudký politický zvrät prostredia, v ktorom žila. Obyčajne takéto premeny prinášali so sebou v druhom slede aj výbuchy sociálnych nepokojov (zvyčajne zneužívané lumpenproletárskymi živlami), ktoré sa často obrátili práve proti židovským obyvateľom. Podobné udalosti sa odohrali aj na Slovensku na prelome rokov 1918 – 1919, keď ľud, roztrpčený dočasným mocenským vákuom, obrátil svoj hnev proti najbližším a bezprostredným reprezentantom bývalého politického systému (notárom a iným štátnym úradníkom), ako aj proti obchodníkom a krčmárom, ktorých veľkú časť tvorili práve Židia. Na mnohých miestach vypukli protizidovské rabovačky a výtržnosti, ktoré spravidla postihli všetkých miestnych židovských obyvateľov, bez ohľadu na ich stavovskú príslušnosť, či majetnosť.

Židovskí občania si prinášali do novej republiky zatažujúce dedičstvo vlastného pomadařčenia. Mnohí z nich vôbec neovládali, alebo veľmi nedostatočne, štátny úradný jazyk. Zlepšeniu ich pomeru k Československu neposlúžila ani sebecká politika časti židovských kruhov v Maďarsku, nachádzajúca spočiatku ohlas aj u časti majetnejších židovských vrstiev na Slovensku. Spomínaní reprezentanti sa totiž postavili na rôznych fórach, vrátane medzinárodných židovských kongresov, na pozície maďarského revizionizmu. Paradoxom pritom bolo, že Československá republika poskytovala svojim židovským občanom oveľa viac možností pre ich všestranný rozvoj v rámci existujúceho demokratického systému, ako sa Židom v tom čase dostávalo v horthyovskom Maďarsku.

Na druhej strane dvadsaťročná existencia československého štátu so všetkými jeho mocensko-politickými, spoločenskými i kultúrnymi zásahmi nutne pôsobila na prirodzené zblížovanie židovského obyvateľstva so slovenským národom, aj keď do tohto procesu nepriaznivo zasahovalo oficiálne presadzovanie fikcie nacionálneho čechoslovakizmu a neuspokojivé riešenie slovenskej otázky vôbec. Pozitívne pôsobenie podmienok československého štátu však na slovensko-židovský zblížovací proces pôsobili príliš krátko – iba 20 rokov. Nová dorastajúca židovská generácia, odchovaná už na československých školách a v slovenskom prostredí, nemala ešte čas výraznejšie ovplyvniť celkový nacionálny profil židovského obyvateľstva na Slovensku, a tým aj verejnú mienku.

Sporadické výzvy zo slovenskej strany na židovských spoluobčanov, aby rýchlejšie a rozhodnejšie pretrhli svoje citové, duchovné i jazykové zväzky